

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARDA TRANZITIVLIK VA FE'L VALENTLIGINING TILLARARO O'RGANILISHI

Xurramova Ruxsora Jamshid qizi

Ilmiy rahbar: Furkatova Makhliyo To'liqinovna

Annotatsiya: *Mazkur maqolada o'zbek va ingliz tillarida fe'l valentlilik kategoriyasining ifodalanish xususiyatlari sintaktik va semantik nuqtai nazardan tahlil etiladi. Tipologik jihatdan farqlanuvchi ushbu ikki tilning strukturasida valentlilikning namoyon bo'lishi turlicha vositalarga asoslanishi ta'kidlanadi. O'zbek tilida fe'lning o'timlilik kategoriyasi morfologik, leksik hamda sintaktik vositalar orqali ifodalansa, ingliz tilida ushbu kategoriya asosan leksik va semantik vositalar bilan amalga oshishi ilmiy asosda yoritiladi. Mazkur tadqiqot ikki tilning qiyosiy tahlili orqali valentlilikning umumiy va farqli jihatlarini aniqlashga qaratilgan.*

Kalit so'zlari: *fe'l, to'ldiruvchi, ingliz tili, o'zbek tili, o'timli fe'l, valentlik. O'zbek tilida o'timli fe'l.*

Fe'l- gapda kesim funksiyasini bajaruvchi markaziy grammatik kategoriya bo'lib, harakat, holat va jarayonni ifodalaydi. Bu so'z turkumi deyarli barcha tabiiy tillarda mavjud bo'lib, har bir til o'zining morfologik va sintaktik tuzilishiga mos ravishda fe'l so'z turkumini ifodalashda turlicha yondashadi. Fe'llar semantik tuzilishiga ko'ra bir necha guruhlarga ajratiladi, ularning eng muhimlaridan biri fe'lning o'timli-o'timsiz turlarga bo'linishidir. O'zbek tilida o'timli fe'lning o'z ma'nosi tuliq yuzaga chiqishi uchun majburiy tarzda tuldiruvchi talab qiladi, ya'ni fe'llar ob'ektga bevosita, to'g'ridan-to'g'ri o'tgan harakatni bildiradi va vositasiz tuldiruvchi bilan bog'lanadi (Muhiddinov, 2004). Shuningdek, o'timli fe'l bildirgan harakat ob'ekt tushunchasi bilan bog'lanadi va bunda ob'ektni ifodalovchi birlik tushum kelishigidagi so'z bo'ladi. Fe'lning o'timli yoki o'timsiz ekanligi unga qo'shilib keladigan morfologik vositalar orqali belgilanadi. Bunda nisbat yasovchi affikslar muhim ahamiyatga ega bo'ladi, ya'ni orttirma nisbat affikslari o'timsiz fe'lni o'timliga aylantirish mumkin, masalan, oq-oqqiz, kel-keltir. O'zlik va majhul nisbat affikslari esa o'timli fe'lni o'timsiz fe'lga aylantiradi: och-ochil (Turniyozov, 2006). Ba'zan mustaqil fe'l tarkibida nisbat qo'shimchalari ketma-ket qo'shilib kelsa, fe'lning o'timli-o'timsizligi oxirgi nisbat yasovchi qo'shimchaga qarab belgilanadi: kel-o'timsiz, keltir-o'timli, keltiril-o'timsiz.

Ingliz tilida fe'lning o'timliliigi(transitivity).

Ingliz tilida fe'lning o'timliliigi fe'lda anglashinilgan ma'noning boshqa predmetga qaratilganligini, biror ob'ektga ko'chganligini hamda shu harakatning yuzaga kelishi uchun boshqa predmatning ishtirok etishiga qarab bo'linadi (Buronov, 1974). Boshqacha aytganda, fe'ldagi ish-harakat birorta shaxs yoki

buyumga o'tilishi va, o'zidan keyin vositasiz tuldiruvchi qabul qiladigan fe'llarga o'timli fe'llar deyiladi. Ingliz tilining semantik sathida o'timlilik deganda fe'l bilan ifodalangan ish-harakat aktivdan passivega, subyektdan ob'ektga o'tilishi tushuniladi. (Buronov, 1974). Ingliz tilining o'ziga xos xususiyatlaridan biri ayrim fe'llar ma'lum bir predloglar bilan qo'shilib, o'timlilik ma'nosini anglatishidir, bunday fe'llar ma'lum bir predloglar bilan doimiy bog'lanib, asosan yo'nalishni ko'rsatuvchi fe'llargina kiradi. Masalan: to wait for, to look at, to depend on, to fly over. Bulardan tashqari, o'zlik olmoshlari: oneself, myself, yourself, ourselves bilan kelgan fe'llar ham o'timli fe'l hisoblanadi (Buronov, 1974). Biroq, ingliz tilida fe'llarning umumiy kelishikdagi so'zi otga predlogsiz qo'shilishi bilan o'timlilikning predlogsiz va ko'makchisiz ifodalanishiga erishiladi (Buronov, 1974). Predlogli o'timli fe'llarga about, after, at, for, on, of, to, with, over, through, before, against, between kabi predloglarni olgan fe'llar kiradi.

Ingliz tilida fe'lning valentligi.

Valenlik tushunchasi, asosan, nemis tilshunosi L. Tesniyor tomonidan ishlab chiqilgan, u fe'lni gapning yadrosi, argumentlarni esa uning atmosferasi sifatida talqin qilgan. Bu nazariya, ya'ni valentlik gaplar tarkibida o'zaro aloqaga kirishgan bo'laklarning mutunosibligi va almashinuvi haqida, bunda, avvalo, fe'l so'z turkumi, uning boshqa so'z turkumlari bilan biriktiruvchanlik xususiyati, gap tuzulishidagi muhim ahamiyatiga e'tibor qaratilgan. Ingliz tilida valentlik fe'llar to'rtta asosiy guruhga bo'linadi. Birinchisi, Nol valent fe'llar (zero valent verbs), ular semantik jihatdan formal subyektdan tashqari hech qanday ishtirokchi talab qilmaydi. Keyingisi, Ikki valentli fe'llar (two valent verbs) ingliz tilida eng keng tarqalgan valentlik turlaridan biridir, ya'ni Subyekt+Obyekt fe'lning semantik va sintaktik strukturasi obyektning mavjudligini talab qiladi. Uch va to'rt valentlik fe'llarda (three and four valent verbs) esa, murakkabroq sintaktik struktura yaratiladi, masalan, uch argument – subyekt, bilvosita obyekt va to'g'ridan to'g'ri obyekt ishtirokini talab qilinib, berish, aytish va ko'rsatish kabi semantik jarayonlarga asoslanadi. Ba'zan, ingliz tilida semantik jihatdan fe'lning valentligi argument soni bilan emas, balki argumentlarning roli (semantic roles) bilan ham o'lchanadi. Bunda, asosiy semantik rolda ega, to'ldiruvchi, hol va albatta kesim kabi so'z turkumlari talab qilinadi.

O'zbek tilida valentlik

Fe'l turkumidagi so'zlarning valentlik xususiyati ularning boshqa so'zlar bilan bog'lanish imkoniyatini aniqlaydi. Fe'lning valentligi gapda sintaktik strukturani shakllantirishda asosiy omillaridan biri bo'lib, uning turli konstruksiyalarida namoyon bo'lishi muhim ahamiyat kasb etadi, va bu sintaktik jihatdan tahlil qilinib gapda turli son, to'ldiruvchi, hol hamda ega kabi bo'laklarni talab qilishi aniqlangan (Ro'ziqulov. 2018). Masalan, o'zbek tili "yemoq" fe'li ikki valentlik bo'lib, u ega va to'ldiruvchi talab qiladi; U non yedi. Semantika nuqtai nazarda esa fe'lning ma'nosiga bog'liq ravishda so'zlar bilan bog'lanish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi, masalan,

o'qimoq fe'li bilim olish jarayoni bilan bog'liq bo'lib, to'ldiruvchi sifatida kitob, dars, maqola kabi so'zlarni talab qiladi. Ba'zan, fe'llar uch va undan ortiq valentlikka ega bo'lishi yoki hech qanday argument talab qilmasligi kuzatilib, bunday fe'llar ko'p va nol valentlik deb yuritiladi. Biroq, fe'lning valentligi kontekstga bog'liq holda o'zgarishi aniqlangan. Masalan, yozmoq fe'li oddiy holatda ikki valentlik bo'lsa ('Men maktub yozdim'), ba'zi hollarda uch valentlik bo'lishi ham mumkin ('Men ukamga maktub yozdim'), (Pardaev, 2018). O'zbek tilida valentlikning aniqlanishi orqali gap strukturasini aniq va izchil tahlil qilish mumkin.

XULOSA

Fe'lning valentlik hamda o'timlilik kategoriyasi tilshunoslining muhim jihatlaridan biri bo'lib, gap tuzulishida hal qiluvchi omillar hisoblanadi. Fe'lning valentligi har ikkala tillarda ham gap bo'laklari bilan bog'lanish tizimini belgilaydi va shu jihatdan u gapning strukturaviy yaxlitligini ta'minlaydi, ya'ni fe'lning talab qilgan argumentlar soni, ularning sintaktik va semantik rollari gapning umumiy ma'nosiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. O'timlilikda olingan natijalar shuni ko'rsatadiki ikki tilning ifoda planida turli yasurlarda turlicha ifodalanadi. Masalan, ingliz tilida predloglar hamda aktiv va majhul nisbatlari yetakchi bo'lsa, o'zbek tilida kelishlar va so'z yasovchi affikslar asosiy rolni bajaradi. Fe'lning o'timlilik va valentlik kategoriyasi ikki tilni qiyosiy o'rganishda nafaqat sintaktik balki semantik jihatdan ham muhim ko'rsatkich bo'lib, gap strukturasini shakllantirishiga, ma'no munosabatlarining aniqlashishiga ham ta'sir ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI:

1. Bo'ronov, J. Ingliz va o'zbek tillari qiyosiy grammatikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1973.
2. Buranov, J., Hashimov, U., & Ismatullayev, H. Ingliz tili grammatikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1974.
3. Muxitdinova, X. S., Xudoyberganova, D., Umirov, I., Jiyanova, N., & Yusupova, T. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'qituvchi, 2004.
4. Ro'ziqulov, Sh. Fe'lda valentlik. – O'zbek tili va adabiyoti jurnali, 2018, №4, 45–52.
5. Pardaev, I. O'zbek tilida valentlik masalasi. – Filologiya masalalari, 2019, №2, 60–66.
6. Turniyozov, N., & Rahimov, A. O'zbek tili. O'quv-uslubiy qo'llanma. – Samarqand, 2006